

ДОСТОЄВСЬКИЙ У РЕЦЕПЦІ Т. МАННА

У статті розглянуто погляди Т. Манна на природу генія Ф. Достоевського в протиставленні з Л. Толстим та зіставленні з Ф. Ніцше, судження німецького письменника щодо своєрідності художнього світу Ф. Достоевського й поетики його творів, оцінки деяких із них.

Видатний німецький митець і мислитель Т. Манн вважав мистецтво "найпрекраснішим, найсуворішим, найрадіснішим і благим символом одвічного, непідвласного розуму прагнення людини до добра, до істини й досконалості" [1: 271] і був пристрасним шанувальником російської літератури, яку він у ранній новелі "Тоніо Крегер" визначив як "гідну поклоніння", "найсвятішу літературу" [2: 222]. Він стверджував, що завершити трирічну працю над романом "Будденброки" (1901 р.) йому допомогло саме читання російських письменників, яких він назвав поіменно: "мій західно-східний улюбленець Тургенев, грандіозні моралістичні творіння Толстого і твори Гончарова" [3: 75]. Особливо зачарувала Т. Манна могутня постать Л. Толстого (особистість і художньо-філософські пошуки), на його думку, для свого народу цей письменник має таке ж значення, як і Й.В. Гете для німців. Однак ідейний розвиток молодого Т. Манна визначали "сузір'я" А. Шопенгауера, Р. Вагнера, Ф. Ніцше, а також Ф. Достоевський: у книзі "Міркування аполітичного" (1918 р.) його ім'я зустрічається 67 разів [4: 11]. І пізніше, в кінці свого творчого шляху, Т. Манн зазначив, що в період написання роману "Доктор Фаустус" (1947 р.) "цікавість до великого апокаліптично-гротескового світу Достоевського рішуче взяла гору ... над звичайно більш сильною приязню до гомерівської міці Толстого" [5: 287]. Таке протиставлення двох російських "велетнів" можна зустріти у статтях письменника, присвячених творчості Л. Толстого – "Гете і Толстой. Фрагменти до проблеми гуманізму" (1922 р.), "Толстой (До сторіччя з дня народження)" (1928 р.), "Анна Кареніна" (1939 р.) і Ф. Достоевського – "Достоевський – але в міру" (1946 р.). Передусім воно докладно розгорнуте у праці Т. Манна "Гете і Толстой", де Т. Манн пропонує своє тлумачення західноєвропейської гуманістичної традиції.

Метою цієї статті є дослідження поглядів Т. Манна на Ф. Достоевського у двох аспектах: Достоевський і західноєвропейська гуманістична традиція; і особливості художнього світу письменника й поетики його творів.

В основу ґрунтовної статті "Гете і Толстой" Т. Манн поклав переосмислений ним трактат Ф. Шиллера "Про наївну і сентиментальну поезію" (1795-96 рр.), в якому німецький просвітителю поділив поетів на "безпосередніх", "наївних" і "рефлектуючих", "сентиментальних", котрим притаманні різні методи зображення: реалістичний, що відображує дійсність, та ідеалістичний, що зображує ідеал [6: 446-447]. Розмірковуючи над двома типами поетів, Т. Манн зауважує, що "існують, очевидно, дві можливості ... підсилити людські якості: одна веде до божества і дарується природою, інша – до святості, і дарується іншою, ворожою природі, силою, яка означає емансипацію, одвічний бунт проти природи, дарується духом" [7: 509]. Отже, дух Т. Манн розглядає як емансипаторське бунтарство людини проти природи відчуження від неї – "дух – це те, що підносить людину" [7: 510]. Він розвиває тезу Ф. Шиллера з позицій митця ХХ століття, котрий засвоїв дискурс Ф. Ніцше, який називав людину "хворим звіром", а також вчення філософа про хворобу як стимул мистецтва, і, зауважуючи, що слово "хвороба" він використовує у філософському сенсі, стверджує, що людина, яка відірвалася від природи, гостро відчуває свою протилежність їй, тому "можливо, людина є тим більше людиною, чим далі вона відійшла від природи, тобто чим сильніше вона є хворою" [7: 510]. Вважаючи, що йдеться про співвідношення понять, згідно з яким ідентичним виявляється, з одного боку, "наївне, об'єктивне, здорове й класичне", а з другого – "сентиментальне, суб'єктивне, паталогічне й романтичне", Т. Манн робить висновок щодо самої людини: "оскільки вона як духовний суб'єкт знаходиться поза природою і в цій своїй роздвоєності (бо вона є і природою, і духом) набуває своєї величчя й свого приниження, – людину можна було б назвати ... істотою романтичною" [7: 551], бо вона заплуталася у трагічних протиріччях, вважає природу "щасливою" і саме тому є істотою, що романтично страждає. На стражданні, підкреслює Т. Манн, ґрунтується гуманізм: "саме це розуміння лежить в основі любові до ... людства, ми любимо людину, тому що їй тяжко і тому, що ми самі теж люди" [7: 511].

До наївних літературних велетнів, які живуть у гармонії з природою, Т. Манн відносить Й.В. Гете й Л. Толстого і протиставляє їм "велетнів духу" – Ф. Шиллера й Ф. Достоевського. Розглядаючи услід за Ф. Шиллером два типи творчості, він характеризує пластичність як об'єктивне, близьке до природи творче споглядання, а протилежний метод творчості – "критика" – навпаки, демонструє "моралістично-аналітичне ставлення до життя і природи" [7: 517]. За Т. Манном, критика є породженням духу, а образне мислення "є долею дітей природи і богів" [7: 517]. У таких аспектах Т. Манн розглядає особистість і творчість зведених у протилежні пари письменників, зокрема Л. Толстого й Ф. Достоевського. Цитуємо його судження у наведеній таблиці:

Л. Толстой	Ф. Достоевський
"Ця людина – богоподібна" (М. Горький).	Достоевського називали святим.

Раціоналістичне християнство.	Містично-грандіозна релігійність.
Моралізування, що було засноване на руйнівній силі розуму і підривало всі настанови божеські й людські.	Більш глибока і більш релігійна моральна проповідь.
Толстой – Антей, як і Гете, творить світ точний і чуттєвий.	Грандіозний і неправдоподібний примарний світ Достоєвського.
Плотскість толстовського епосу.	Одухотворена святість Достоєвського.

Розмірковуючи про особливості творчої індивідуальності "дітей природи" і "дітей духу", "наївних" і "сентиментальних" поетів, Т. Манн приділяє особливу увагу фактам біографії "улюбленців долі" (Й.В. Гете й Л. Толстого) і "героїв і мучеників ідеї" (Ф. Шиллера й Ф. Достоєвського), їх походженню, стану здоров'я, умовам і способу життя, співставляє їх зовнішність і манеру поведінки, акцентуючи хворобу останніх, бо "ця обставина укорінюється в самій їхній індивідуальності" [7: 534], "притаманне їм "християнство духу", як в особистому, так і в ідейному відношенні, протистоїть "світу плотсько-язичницькому", "фізіологічній життєрадісності" [7: 551] Й.В. Гете й Л. Толстого. Однак, протиставляючи обидва типи митців, Ф. Шиллер і Т. Манн прагнуть їх об'єднати. На думку Ф. Шиллера, "сентиментальний", відчужений від природи поет тужить за нею, і ця висока туга наближає його до типу "наївного поета". А Т. Манн зазначає одвічне взаємне тяжіння "дітей духу" й "дітей природи", оскільки врешті-решт обидва типи митців мають відповідати на запити історичного життя і служити меті, яка стоїть перед людством, – "найвищій єдності" [7: 605], тобто гуманізму.

У статті "Достоєвський – але в міру", яка є передмовою до американського видання вибраних творів російського письменника, Т. Манн характеризує особистість Ф. Достоєвського, особливості його поетичного світу й художньої манери, однак у центрі її проблема "геній як хвороба і хвороба як геній" [8: 323]. У ній збережено принцип антитези, покладений в основу статті "Гете і Толстой": "божественним, осяяним благодаттю дітям природи", "синам світла" – Й.В. Гете й Л. Толстому – протиставлено "релігійну велич нездолених" "дітей духу", "великих грішників і страстотерпців", "святих безумців", "синів пекла", "великих богошукачів" – Ф. Достоєвського й Ф. Ніцше [8: 328-329]. Т. Манн акцентує значення Ф. Достоєвського для розвитку філософської думки Ф. Ніцше, коли пише про те, що твори російського генія відігравали в його житті надзвичайно велику роль: Ф. Ніцше часто посилався на них у листах і творах, вважав Ф. Достоєвського найглибшим психологом світової літератури і називав його "своїм великим учителем". Т. Манн цитує Д. Мережковського, який неодноразово у працях про Ф. Достоєвського вживає слово "злочинець" і надає йому двоїстого сенсу, характеризуючи самого митця й "злочинну допитливість його пізнання", а також об'єкт цього пізнання – "людське серце, чії найпотаємніші й найзлочинніші порухи Достоєвський виставляє напоказ" [8: 330]. Для Т. Манна об'єктивність, клінічне вивчення чужої душі є лише видимістю, бо у творчості російського митця він вбачає передусім "психологічну лірику в найширшому сенсі цього слова, сповідь ... нещадне розкриття злочинних глибин власної совісті", що є джерелом "страшної релігійної міці його науки про душу" [8: 330]. Тому, співставляючи Ф. Достоєвського з М. Прустом, Т. Манн наголошує, що всі психологічні знахідки французького письменника є лише "пустотливою грою у порівнянні з жахливими одкровеннями людини, яка побувала у пеклі", й визначає як феномен Ф. Достоєвського те, що свідомість і підсвідомість митця були отягчені тяжким відчуттям провини, злочинності, зумовленим його хворобою, "святою і містичною" [8: 330 – 331]. Т. Манн не лише зазначає, що епілепсія стала предметом художнього вивчення Ф. Достоєвського, але й подає її клінічний аналіз, коли пише про два відчуття, що їй притаманні: "божественне почуття захоплення, внутрішнього просвітлення й гармонії, а після нападу – "стан жахливої депресії ... повної душевної порожнечі" [8: 332]. Посилаючись на самого митця, який зізнавався в тому, що після нападу відчував себе злочинцем, він стверджує, що геній Ф. Достоєвського в найтісніший спосіб пов'язаний із хворобою, "нею забарвлений", і що з нею безпосередньо пов'язані "психологічне ясновидіння" письменника, знання душевного світу злочинця, "здатність створити відчуття таємничої провини, яка ніби є тлом існування його інколи жахливих персонажів" [8: 333].

Паралельно Т. Манн подає з медичної точки зору духовний розвиток Ф. Ніцше, що дає йому змогу констатувати "процес піднесення від рівня нормальної обдарованості в холодну сферу смертоносного пізнання й моральної самоти" до тих висот проникнення в сутність речей, "коли людина переходить дозволена межу" [8: 334]. Психологічну спорідненість Ф. Достоєвського і Ф. Ніцше автор статті визначає словом "злочин" і вирізняє риси, що притаманні їм обом: "екстатичність, пізнання істини, яка народжується з раптового, напівбезумного осяяння ... релігійний ... сатанинський моралізм, який у Ніцше називається аморалізмом" [8: 335]. Однак, вирізняючи спільні риси, Т. Манн підкреслює також суттєву різницю між двома мислителями: німецькому філософу, на відміну від російського письменника, "невідомим було містичне усвідомлення провини" [8: 335]. Так Т. Манн висуває на перший план проблему совісті, що є серцевиною творів Ф. Достоєвського. Водночас Т. Манн розвиває відому тезу Ф. Ніцше про те, що будь-який духовний відхід від загально визнаного, заперечення традицій споріднені зі світовідчуттям злочинця (вони дають змогу проникнути в його духовний світ) і стверджує, що "це стосується взагалі усілякої геніальності, будь-якої художньої творчості" [8: 335]. Як і Д. Мережковський, він відзначає спільність філософських пошуків обох геніїв: теорія "вічного колообігу" Ф. Ніцше, а також його ідея "надлюдини" знайшли втілення в романах Ф. Достоєвського

(відповідно в "Братах Карамазових" – розмова Івана з чортом, у "Бісах" – у промовах хворого на епілепсію Кирилова). Наявну спорідненість думок обох мислителів Т. Манн розглядає двоїсто: як "конгеніальність братів за духом" – ідея надлюдини – і як результат читання, "неусвідомлений ейфорично забарвлений спогад про Достоєвського" [8: 337] – ідея колообігу. Підкреслюючи паралелізм думки "обох великих хворих", Т. Манн аналізує феномен хвороби [8: 337], бо хвороба людей такого масштабу, на думку дослідника, "несе із собою щось таке, що є важливішим і пліднішим для життя і його розвитку, ніж ... нормальність" [8: 338], і стверджує, що саме завдяки хворим геніям, чії творіння стають здобутком культури, вдячні покоління здорових людей "позбавляються необхідності бути безумцями" [8: 338]. Т. Манн високо поціновує "великих безумців", називає їх "розіп'ятими" в ім'я піднесення людства, "зростання його почуттів і пізнання ... в ім'я здоров'я" [8: 339] і саме таким розумінням високого призначення "хворих геніїв" пояснює той ореол святості, який освітлює їхнє життя і визначає їх самосвідомість. Задля підтвердження своїх міркувань Т. Манн цитує записи Ф. Ніцше до статті "Воля до влади" і зазначає, що Ф. Ніцше відчував "велике здоров'я", коли "найвища життєвість може мати риси блідої немочі" [8: 339]. Відповідно російський письменник у його сприйнятті – "клубок нервів" "настільки чутливий, ніби з нього зняли шкіру" [8: 340].

Художній світ Ф. Достоєвського характеризується Т. Манном як "поетичний світ небаченої новизни й сміливості", в якому вирують "грандіозні пристрасті", "злочинні поривання думки й серця, що розсувають межі наших знань про людину" [8: 340]. Водночас Т. Манн зазначає притаманні йому "фантастичний комізм", "веселість духу", бо, на його думку, Ф. Достоєвський був "дивовижним гумористом" [8: 340]. До визначних епічних творів митця Т. Манн долучає романи "Злочин і кара", "Ідіот", "Біси", "Брати Карамазови", особливості яких полягає в тому, що вони побудовані за законами сцени – це драми, в яких дія, що розкриває найтемніші глибини людської душі й нерідко розгортається протягом лише декількох днів, розвивається у надреалістичних і лихоманних діалогах" [8: 340]. "Чудовим романом" називає Т. Манн роман "Гравець", що є породженням "другої хвороби" генія – пристрасті до азартної гри, і пише про ту "небачену досі правдивість" [8: 341], з якою розкрито її психологію. Ранній твір Ф. Достоєвського "Двійник" схарактеризовано Т. Манном як "паталогічний гротеск", з його точки зору, письменник не перевершив Е. По, автора "Вільяма Вільсона", бо Е. По "надав ... романтичному сюжету більшої моральної глибини", повніше перевтілює "патологію на поезію" [8: 341]. А повість Ф. Достоєвського "Село Степанчиково та його мешканці" завдяки яскравому образу деспота й лицеміра Хоми Опіскіна Т. Манн ставить в один ряд із творіннями В. Шекспіра й Ж.Б. Мольєра, у порівнянні з нею повість "Сон дядечка" є "кроком назад": недоліками твору він вважає невідповідний обсягу незначний зміст, а також сентиментальність, що є даниною традиції Ч. Діккенса. Серед персонажів повісті Т. Манн вирізняє образ гордої красуні Зінаїди Опанасівни, зауважуючи, що він створений автором, "чиє християнське співчуття ... у більшій мірі віддане людському горю, гріху, пороку ... ніж благородству душі й тіла" [8: 342].

Найбільшу увагу Т. Манн приділяє аналізу повісті "Нотатки з підпілля", бо вона є найближчою за змістом до великих, типових для митця творів, де читач стикається з людськими стражданнями, знуцаннями й "безмежною відвертістю, що нещадно переступає усі норми, встановлені для роману і взагалі для літератури" [8: 343]. Услід за Ф. Достоєвським, Т. Манн визначає героя твору як "негероя, антигероя" [8: 343], який зі своїм відчаєм, болем, цинізмом залишається поза "живим життям". Особливості поезики "Нотаток", за Т. Манном, зумовлені зверненням автора до умовного прийому: ніби герой пише не для читача, а виключно для себе, внаслідок чого змістом повісті є записи героя, котрі його викривають. Крім того, вагомого значення набуває дослідницький характер твору: "автор, або той, кого Достоєвський виставляє автором, ніби ставить дослід. Він хоче з'ясувати, "чи можна хоч із самим собою бути абсолютно відвертим і не злякатися всієї правди?" [8: 343]. Фікціональна, штучна усамітненість наратора, ніби далекого від будь-яких літературних задумів, потрактовується Т. Манном як необхідна умова для "всеосяжного цинізму душевного саморозкриття" [8: 344], а елемент гри – наявність у творі "вигадки всередині вигадки", "ніби фіктивної апеляції до читача" зумовлюють появу в творі "елементу полеміки, діалектики, драматичності" [8: 344].

Т. Манну більше імponує перша частина повісті, хоч і їй притаманні недоліки: відсутність подієвості, й наявність надмірної кількості міркувань, що є "сумнівними", бо "можуть збивати з пантелику простосердечних людей", тому що "грунтуються на скептичному ставленні до будь-якої віри ... і спрямовані проти цивілізації і демократії" [8: 344]. Т. Манн, розшифровує свою думку: згідно уявленню поборників справедливості, людина прагне до щастя, тоді як вона так само сильно жадає муки, "цієї єдиної витокі пізнання", і тому "ніколи не відмовиться від руйнування й хаосу" [8: 344]. Він зауважує, що така концепція людини, а також погляди "хворого генія" щодо цивілізації та демократії є небезпечними, можуть мати "найнебезпечніші наслідки" [8: 344] – можуть відштовхнути тих читачів, які вбачають сенс розвитку людства в подоланні прірви між духовним ідеалом і дійсністю. Саме тому гаслами письменника підчас написання цієї статті були: "Достоєвський, але в міру, Достоєвський – з мудрим обмеженням" [8: 345]. Проте для Т. Манна було принципово важливим підкреслити значущість усіх "еретичних" міркувань Ф. Достоєвського, він вважає їх істинними, бо "великий страстотерпець" розкриває темні сторони життя, великі й страшні істини про людину, а ті парадокси, які його герой кидає в обличчя "своїм супротивникам-позитивістам", лише на перший погляд видаються людиноненависницькими, вони "висловлюються в ім'я людства і через любов до нього, в ім'я гуманізму ... що пройшов через усі пекельні безодні мук і пізнання" [8: 345].

Аналізуючи особливості природи генія Ф. Достоєвського і Л. Толстого, Т. Манн широко цитує праці російських письменників різного ідеологічного спрямування – Д. Мережковського, який імponував йому

шанобливо-любовним ставленням до Ф. Ніцше, а також розумінням особистостей і творчості Ф. Достоевського й Л. Толстого як антитези (що вписується в шиллерівську концепцію протиставлення поетів "наївних" і "сентиментальних") і М. Горького, книзі якого про Л. Толстого Т. Манн дав високу оцінку. Мабуть, Т. Манну було відомим ставлення М. Горького до Ф. Достоевського: Буревіснику була неприйнятною філософія страждання, він називав його злим генієм російської літератури. Але Т. Манну були близькими погляди "хворого генія" на природу гуманізму, він вважав, що цій високій меті служать своїм мистецтвом і "діти природи", і "діти духу". Розглядаючи проблему "геній як хвороба й хвороба як геній" на прикладі особистостей і творчості Ф. Достоевського і Ф. Ніцше, Т. Манн услід за Ф. Ніцше надавав хворобі значення стимулу для розвитку культури. Він вирізняв спільне у філософських пошуках мислителів, а також підкреслював те, що їх розділяє – проблему совісті, яка є центральною у творах "російського велетня", котрого вважав найвидатнішим майстром психологічного аналізу, який зазирнув у безодню свідомості людини. Т. Манн визначає своєрідність художнього світу Ф. Достоевського та основні принципи його створення: особливості побудови романів, що зумовлюють драматизацію епосу, їх дослідницький характер, наявність елементу гри. Однак застерезлива назва статті про Ф. Достоевського є свідченням переосмислення письменником власних поглядів і оцінок: лише один рік віддаляє її від сповненої гірких роздумів статті "Філософія Ніцше у світлі нашого досвіду" (1947 р.), де Т. Манн з боєм пише: "Якщо істинними є слова "за словами їх пізнасте їх", то для Ніцше немає вибачення" [9: 380]. Такий висновок Т. Манна означає, що він, високо поцінуючи злети духу "хворих геніїв", застерігає від тих їхніх ідей, які можуть бути використаними на шкоду гуманізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Манн Т. Анна Каренина: Пер. с нем. // Манн Т. Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1961. – Т. 10. – С. 249-271.
2. Манн Т. Тонио Крегер: Пер. с нем. // Манн Т. Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960. – Т. 7. – С. 194-259.
3. Манн Т. Любек как форма духовной жизни: Пер. с нем. // Манн Т Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960. – Т. 9. – С. 69-92.
4. Русакова А.В. Томас Манн в поисках нового гуманизма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 158 с.
5. Манн Т. История "Доктора Фауста". Роман одного романа: Пер. с нем. // Манн Т Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960. – Т. 9. – С. 199-364.
6. Шиллер Ф. О наивной и сентиментальной поэзии: Пер. с нем. // Шиллер Ф. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1957 – Т. 6. – С. 385- 477.
7. Манн Т. Гете и Толстой. Фрагменты к проблеме гуманизма: Пер. с нем. // Манн Т Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960 – Т. 9. – С. 487-606.
8. Манн Т. Достоевский – но в меру: Пер. с нем. // Манн Т Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960. – Т. 10. – С. 327 – 345.
9. Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта: Пер. с нем. // Манн Т Собр. соч.: В 10 т. – М.: Худож. лит., 1960. – С. 346-391.

Матеріал надійшов до редакції 23.04. 2007 р.

Евченко Н.В. Достоевский в рецепции Т. Манна.

В статье рассмотрены взгляды Т. Манна на природу гения Ф. Достоевского в противопоставлении с Л. Толстым и сопоставлении с Ф. Ницше, суждения немецкого писателя о своеобразии художественного мира Ф. Достоевского и поэтики его произведений, оценки некоторых из них.

Yevchenko N.V. Dostoyevsky in Th. Mann's Reception.

In the article the views of T. Mann as to the nature of F. Dostoyevsky's genius in contrast to L. Tolstoy and in comparison to F. Nitsche are considered. The judgments of the German writer as to the uniqueness of F. Dostoyevsky's artistic world, the poetics of his works and the evaluation of some of them are given.